

اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی

سال یازدهم، شماره دوم، پیاپی ۲۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۴ (ص ۷-۲۷)

تدوین مدل فرآیندی قرآن‌بنیان تاب‌آوری خانواده

Developing a Quran-based Procedural Family Resilience Model

حسین رادمرد / دکتری قرآن و روان‌شناسی، جامعة المصطفی العالمیه، قم، ایران.

حمید رفیعی‌هنر / استادیار گروه روان‌شناسی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

عباسعلی واشیان / دکترای تخصصی قرآن و علوم (گرایش بهداشت و سلامت)، جامعة المصطفی العالمیه، قم، ایران.

✉ **Hussein Radmard** / PhD in Quran and Psychology, al-Mustafa International University, Qom, Iran

hradmard1360@gmail.com

Hamid Rafi'i Honar / Assistant Professor in Department of Psychology, Research Center of Islamic Sciences and Culture, Qom, Iran

hamidrafii2@gmail.com

Abbas Ali Vashiyan / Specialized PhD of the Quran and Sciences [minor: Health and Hygiene], al-Mustafa International University, Qom, Iran

sadra251@gmail.com

Abstract

Nowadays, family life is faced with many challenges. Among the basic factors that cause successful resistance of family members against challenging situations and plays an important role in overcoming them is "family resilience". The main goal of the current research was to find the resilience model of the family in the Holy Quran. Accordingly, in order to analyze the verses and extract the resilience components of the family, a combined method including theme analysis with two approaches of "vocabulary analysis" and "semantic analysis" was used in qualitative research as well as qualitative method in validating components. In the section on vocabulary, three categories including words related to family structure in the Holy Quran, family challenges in the Holy Quran, and resilience in the Holy Quran, and in the section on semantic analysis, those verses whose semantic contexts are related to the research subject are investigated. The present study obtained 779 verses in the stage of data gathering through vocabulary and semantic analysis and initial screening.

چکیده

امروزه زندگی خانوادگی با چالش‌های متعددی روبه‌رو است. «تاب‌آوری خانواده» از جمله عوامل اساسی است که موجب مقاومت موفقیت‌آمیز و عاملی مهم برای غلبه بر چالش‌هاست. هدف اصلی پژوهش حاضر تدوین مدل تاب‌آوری خانواده از منظر قرآن کریم بود. بر همین اساس به‌منظور تدوین مدل «تاب‌آوری خانواده» از روش ترکیبی شامل روش تحلیل مضمون با دو راهبرد «تحلیل واژگانی» و «تحلیل معنایی» در پژوهش‌های کیفی و روش کمی در اعتبارسنجی مؤلفه‌ها، بهره گرفته شد. در بخش واژگانی سه دسته واژه شامل واژه‌های مرتبط با ساختار اعضای خانواده در قرآن کریم؛ چالش‌های خانواده در قرآن کریم و تاب‌آوری در قرآن کریم، و در بخش معنایی آیاتی که سیاق معنایی آن مرتبط با مسئله پژوهش هست، مورد بررسی قرار گرفت. پژوهش حاضر در مرحله جمع‌آوری داده‌ها از رهگذر تحلیل واژگانی و معنایی و غرباگری اولیه به ۷۷۹ آیه دست یافت. نتایج

The results of the analysis of the selected verses in identifying the resilience components, related to family challenges, showed 37 family resilience components in 5 dimensions of "religious resources", "belief system", "behavior system", "emotional system" and "personal qualifications" from the perspective of the Holy Quran. In this model, the "belief system" has a central role as the heart of resilience and can form and strengthen family resilience through managing the behaviors and emotions of family members.

Key words: resilience, family, family resilience, family challenge, the Holy Quran.

تحلیل آیات منتخب در شناسایی مؤلفه‌های تاب‌آوری، ناظر به چالش‌های خانواده، ۳۷ مؤلفه تاب‌آوری خانواده را در ۵ بُعد «منابع مذهبی»، «نظام باورها»، «نظام رفتارها»، «نظام هیجانات» و «صلاحیت‌های شخصیتی» از منظر قرآن کریم نشان داد. در این مدل «نظام باورها» نقش کانونی داشته و می‌تواند از طریق مدیریت رفتارها و هیجانات اعضای خانواده، موجب شکل‌گیری و تقویت تاب‌آوری خانواده گردد.

کلیدواژه‌ها: تاب‌آوری، خانواده، تاب‌آوری خانواده، چالش خانواده، قرآن کریم.

مقدمه

خانواده یکی از نهادهای اصلی اجتماعی است که منشأ ایجاد جامعه جدید بوده و از دیرباز از مهم‌ترین نهادهای انتقال‌دهنده نگرش‌ها، هنجارها و ارزش‌های اجتماعی می‌باشد و به‌رغم کوچک بودن، دارای آثار و کارکردهای پر دامنه زیستی، روانی، دینی، آموزشی، تربیتی، سیاسی و فرهنگی است (ملکی فاراب و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۲۹). نهاد خانواده از منظر اسلام نیز دارای جایگاه و قداست ویژه‌ای است که قابل مقایسه با هیچ نهاد دیگری نیست (محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۳، ص ۱۱). پیامبر خدا ﷺ می‌فرمایند: «در اسلام بنیانی نهاده نشده است که در نزد خدا از ازدواج (تشکیل خانواده) محبوب‌تر باشد»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۳، ص ۲۲۲).

خانواده به‌ویژه در زمان کنونی با چالش‌ها و آسیب‌های گوناگونی مواجهه است؛ چالش‌هایی که روزه‌روز شرایط را برای برخورداری از انسجام و سازگاری درونی خانواده، دشوارتر می‌نماید. یکی از عوامل اساسی که موجب مقاومت موفقیت‌آمیز اعضای خانواده در برابر موقعیت‌های چالش‌برانگیز بوده و نقش مهمی در سازگاری فرد و عاملی مهم برای حل مشکلات و غلبه بر آنهاست، «تاب‌آوری»^۲ است.

چالش‌های خانواده، مجموعه‌ای از تعارضات، اختلافات، ناهماهنگی‌ها و مشکلاتی است که در روابط بین اعضای خانواده متصور است. به‌صورت کلی چالش‌های خانواده به دو بخش چالش‌های

۱. «ما بنی فی الاسلام بناءً أحبّ الی الله عزّوجلّ وأعزّ من التزويع»

درونی و بیرونی تقسیم می‌شود. چالش‌های درونی خانواده نیز به دو دسته چالش‌های وابسته به نقش و چالش‌های نوابسته به نقش طبقه‌بندی می‌گردد. چالش‌های وابسته به نقش شامل سه دسته چالش‌های وابسته به نقش همسری، چالش‌های وابسته به نقش والدینی و چالش‌های وابسته به نقش فرزندی است. منظور از چالش‌های درون خانواده، شرایط، اوضاع و رفتارهایی است که مسیر آینده «خانواده» را از «درون» مورد هجوم قرار داده و حفظ و تعادل آن را دچار مشکل می‌سازد (منصوریان، ۱۳۹۶). منظور از چالش‌های برون خانواده نیز مجموعه‌ای از فشارها، ناملازمات و سختی‌هایی است که از بیرون خانواده تحمیل و بر سیستم خانواده اثر می‌گذارد. چالش‌های برون خانواده نیز شامل ۴ محور چالش‌های فرهنگی - اجتماعی، چالش‌های سیاسی - امنیتی، چالش‌های اقتصادی و چالش‌های طبیعی است (زکی، ۱۳۹۰). نظام خانواده با توجه به جایگاه آن، نقش مهمی در ایجاد سازگاری افراد در مواجهه با چالش‌های خانواده دارد؛ از این رو «تاب‌آوری خانواده»^۱ به عنوان یکی از راهبردها، نوع مواجهه خانواده‌ها را با چالش‌های پیش رو تبیین می‌کند.

«تاب‌آوری خانواده» یک چارچوب نظری برای فهم ظرفیت خانواده‌ها در حل موفقیت‌آمیز و چگونگی سازگاری با چالش‌ها را فراهم می‌آورد. وقتی یک بحران یا استرس وارد می‌شود، خانواده‌ها سعی می‌کنند بین نیازها و ظرفیت‌هایشان تعادل برقرار کنند (ون و هانلی، ۲۰۱۵).^۲ این تعادل موجب عبور سازگارانه‌تر از چالش یا بحران به وجود آمده در خانواده می‌شود. بلک و لوبو^۳ (۲۰۰۸) تاب‌آوری خانواده را موفقیت اعضای خانواده برای غلبه بر سختی‌ها و مشکلات می‌دانند که به آنها کمک می‌کند با گرمی، حمایت و هماهنگی با هم رشد کنند. همچنین تاب‌آوری خانواده یک فرآیند انطباقی است که هم شامل عوامل آسیب‌زا (به خطر افتادن سلامتی اعضا، استرس‌های درون خانواده و استرس‌های درون جامعه) و هم عوامل حمایتی (ویژگی‌های شخصیتی اعضای منابع در دسترس خانوادگی و اجتماعی) می‌باشد (چیو و یوه، ۲۰۱۵).^۴

در روان‌شناسی معاصر مدل‌های متنوعی در زمینه تاب‌آوری خانواده تدوین گردیده است: مدل پنج سطحی مک کوپین^۵ که شامل پنج سطح «ارزیابی استرس»، «ارزیابی موقعیت»، «پارادایم خانواده»، «ارزیابی فرآیندهای وابستگی خانواده» و «طرح‌واره خانواده» می‌باشد (مک کوپین، ۱۹۹۹، به نقل از:

1. family resilience
2. Wen & Hanley
3. Black & Lobo
4. Choi & Yoo
5. McCubbin

سیکسبی،^۱ (۲۰۰۵)؛ مدل چهار بُعدی هنری، موریس و هاریست^۲ (۲۰۱۰) که شامل ابعاد «حمایت خانواده»، «سازگاری خانواده»، «آسیب‌پذیری خانواده» و «عوامل تهدیدکننده خانواده» می‌شود؛ مدل چندسطحی کارد و بارنت^۳ (۲۰۱۰) که تاب‌آوری خانواده را مستلزم تمرکز بر سطوح مختلف؛ از جمله «افراد»، «روابط»، «خانواده» و «واحدهای بزرگ‌تر» مثل مدرسه، همسایه‌ها و... می‌داند؛ همچنین مدل ساختاری والش^۴ (۲۰۱۶) که «نظام باورها»، «الگوهای ساختاری» و «فرایندهای ارتباطی» محورهای اصلی آن را شکل می‌دهد. در ایران نیز کریمی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی بر مبنای مصاحبه کیفی با ۲۳ زوج ایرانی، مدل ۲۰ مؤلفه‌ای از تاب‌آوری خانواده ارائه نموده است؛ همچنین شفیع‌آبادی و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهش خود با هدف شناسایی مؤلفه‌های تاب‌آوری خانواده در خانواده‌های مذهبی، مدل پنج بُعدی «ویژگی‌های شخصیتی»، «نظام باورها»، «مهارت‌ها»، «ساختار خانواده» و «منابع بیرونی» را از ابعاد تاب‌آوری خانواده بیان نمودند. زارعان و همکاران (۱۴۰۰) نیز مبتنی بر مصاحبه کیفی در خانواده‌های ایرانی مدل سه بُعدی «نظام باورها»، «راهبردهای انطباقی» و «راهبردهای ارتباطی» را به‌عنوان ابعاد تاب‌آوری در خانواده ایرانی برشمردند؛ همچنین چمنی (۱۳۹۸) با بررسی آیات قرآن کریم تاب‌آوری خانواده را تابع الگوی پنج مؤلفه‌ای «خودآگاهی»، «ایمان»، «تقوا»، «صبر» و «امید» از منظر آموزه‌های قرآنی می‌دانند. هریک از این مدل‌ها در جایگاه خود مدعی تبیین تاب‌آوری خانواده از منظر روان‌شناختی می‌باشند. بررسی اجمالی مدل‌های موجود نشان می‌دهد به‌جز پژوهش چمنی (۱۳۹۸) سایر مدل‌ها توجه کافی با آموزه‌های قرآنی نداشتند.

بررسی آیات قرآن نشان می‌دهد شواهدی بر تبیین مدل تاب‌آوری خانواده در قرآن کریم وجود دارد. از منظر قرآن، نهاد خانواده دارای ساختاری به‌هم‌پیوسته است که اعضای آن تأثیر و تأثر متقابل داشته و نسبت به هم نقشی محافظتی و ترمیمی دارند (صفورایی پاریزی و سرادقی، ۱۳۹۸، ص ۶۷). بر اساس آیه شریفه ۶ از سوره مبارکه تحریم،^۵ احساس مسئولیت اعضای خانواده نسبت به یکدیگر، یک اصل اساسی و مهم از منظر قرآن کریم بوده و می‌تواند موجب مقاومت خانواده در مقابل آسیب‌ها گردد. از منظر روان‌شناسی معاصر نیز، خانواده محلی است که اعضای آن بر مبنای نوع روابط، انگیزها و باورهایشان، در مقابل عوامل خطرپذیر مورد حمایت قرار می‌گیرند و در پرتو آن با چالش‌های زندگی مبارزه می‌کنند (والش، ۲۰۱۶).

1. Sixbey

2. Henry, Morris & Harrist

3. Card & Barnett

4. Walsh

۵. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْجِبَرَةُ عَلَيْهِمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ»

همچنین قرآن کریم با «معنا بخشیدن به چالش‌ها و سختی‌ها» (بقره: ۱۵۵)^۱ «ایجاد امید و چشم‌انداز مثبت» (زمر: ۵۳؛ بقره: ۳۶۱)، «رشد و تقویت معنویت» (طه: ۱۲۴؛ نساء: ۱۳۶؛ شمس: ۹) و... سپری محکم در مواجهه با چالش‌ها فراهم می‌آورد. نظام باورها در اجتماع ساخته می‌شوند و طی یک فرایند مستمر در تعامل با اشخاص مهم و دنیای بزرگ‌تر تحول می‌یابند (هافمن، ۱۹۹۰).^۲ در این میان خانواده به‌عنوان اولین و مهم‌ترین نهاد اجتماعی است که در شکل‌گیری نظام باورهای افراد مؤثر است.

علی‌رغم اهمیت و غنای قرآن کریم و آموزه‌های وحیانی، بررسی پیشینه پژوهش‌های اسلامی و قرآن‌بنیان پیرامون سازه روان‌شناختی «تاب‌آوری خانواده» با محوریت قرآن کریم، نتایجی را به‌جز پژوهش چمنی (۱۳۹۸) گزارش نکرد؛ این در حالی است که مدل‌های متنوعی از «تاب‌آوری خانواده» در پژوهش‌های خارجی و داخلی مشاهده می‌گردد.

از این‌رو با توجه به اهمیت و جایگاه خانواده از یک‌سو و ظرفیت آموزه‌های وحیانی در شیوه مواجهه با چالش‌ها و مصائب در زندگی از سوی دیگر، این سؤال اساسی مطرح می‌شود که آیا با تبیین و تحلیلی روان‌شناختی، می‌توان مدلی برای «تاب‌آوری خانواده» از منظر قرآن ارائه نمود؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر در بخش جمع‌آوری داده‌های کیفی از روش اسنادی^۳ و جمع‌آوری داده‌های کمی (پیمایش نظر کارشناسان) همسو با مراحل روش دلفی بهره گرفته است. اسناد پژوهشی در پژوهش حاضر شامل آیات قرآن کریم، کتب لغت، تفاسیر، پژوهش‌های روان‌شناختی و پژوهش‌های قرآنی مرتبط با مسئله پژوهش می‌باشد؛ همچنین در بخش تحلیل داده‌ها از روش تحلیل مضمون در پژوهش‌های کیفی برای شناسایی مؤلفه‌های تاب‌آوری، بهره گرفته شد؛ از این‌رو به‌منظور تحلیل دقیق‌تر

۱. «وَلْيَبْلُوكُمْ بَشِيرٌ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِيرِ الصَّابِرِينَ»

۲. «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ»

۳. «عَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ»

۴. «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى»

۵. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِن قَبْلُ وَمَن يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا»

ع «قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّاهَا»

آیات و استخراج مؤلفه‌ها در چهارچوب مسئله پژوهشی، تفسیر آیه مربوطه (آیات منتخب مشتمل بر واژه‌ها و مفاهیم پایه) در تفاسیری؛ از جمله تفسیر المیزان، تفسیر نمونه، تفسیر مجمع البیان و... بررسی و مورد تحلیل قرار گرفت.

جامعه اسنادی پژوهش حاضر آیات قرآن کریم می‌باشد. از این میان نمونه اسنادی پژوهش شامل تمام آیاتی است که با مسئله پژوهش ارتباط دارد؛ همچنین جامعه آماری پژوهش حاضر شامل تمامی کارشناسان آشنای با دانش روان‌شناسی و تفسیر و علوم قرآنی می‌باشد، که از میان نمونه آماری پژوهش، ۱۰ نفر از کارشناسان مقطع دکتری و کارشناسی‌ارشد هستند که از دانش و تجربه همسو با مسئله پژوهشی برخوردار هستند.

پژوهش حاضر به‌منظور دستیابی به یافته‌های خود از «واحد تحلیل واژگانی» به‌منظور خوانش آیات قرآن کریم بر مبنای واژگان مرتبط با مسئله پژوهش و «واحد تحلیل معنایی» به‌منظور خوانش آیات قرآن کریم بر مبنای معنای مرتبط با مسئله پژوهش به‌طور توأمان بهره گرفته است. با هدف شناسایی آیات مرتبط با مسئله پژوهش، در مرحله تحلیل واژگانی، سه حوزه کلی واژه‌های مرتبط با خانواده در قرآن کریم؛ چالش‌های خانواده در قرآن کریم و تاب‌آوری در قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفت (شکل شماره ۱).

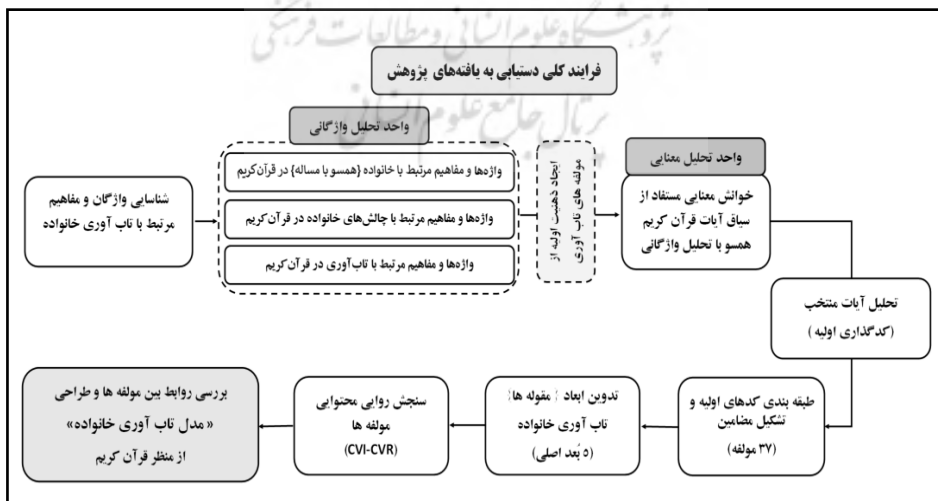
شکل ۱: حوزه‌های واژگانی مرتبط با مسئله پژوهش

در این مرحله پس از شناسایی آیات منتخب با واحد تحلیل واژگانی، تلاش شد با مرور اجمالی آیات مذکور و ایجاد ذهنیت نسبت به مؤلفه‌های احتمالی تاب‌آوری در قرآن کریم، فرایند خوانش آیات به‌صورت معنایی ادامه یابد. پژوهش حاضر در مرحله جمع‌آوری داده‌ها از رهگذر تحلیل واژگانی و معنایی و غرباگری اولیه آن به ۷۷۹ آیه دست یافت.

به‌منظور استخراج کدهای مرتبط با مؤلفه‌های تاب‌آوری از مجموعه آیات منتخب، سه گونه دلالت تطابقی، تضمینی و التزامی به معنی‌الاصح آیه، بر کد مذکور مورد توجه قرار گرفت. در دلالت تطابقی و تضمینی، موضوع یا مضمون مؤلفه به‌عنوان راهبرد یا راهکاری در مواجهه یکی از اعضای خانواده با چالش (درونی یا بیرونی) خانواده در متن آیه اخذ شده است. در دلالت التزامی به معنی‌الاصح نیز هرچند موضوع مؤلفه به‌نحو مستقیم به‌عنوان راهبرد یا راهکار اعضای خانواده در مواجهه با چالش، در متن آیه اخذ نشده، لکن با توجه به گستره و شیوع آن و به‌پشتوانه پژوهش‌های روان‌شناختی، می‌تواند به‌عنوان راه برون‌رفت اعضای خانواده از چالش موجود باشد. فرایند کدگذاری آیات منتخب تا مرحله تشکیل مضامین و تعیین مقوله‌ها (ابعاد مدل) ادامه یافت.

این پژوهش جهت دسترسی به آیات مورد نظر در متن قرآن کریم و جست‌وجوی دقیق ریشه لغات، از نرم‌افزار جامع‌التفاسیر نور نسخه ۳ استفاده نمود؛ همچنین به‌منظور مدیریت و تجزیه‌وتحلیل کیفی داده‌ها از نرم‌افزار مکس کیودا (MAXQDA) نسخه ۲۰۲۴ استفاده گردید.

از منظر فرایند و مراحل پژوهش نیز، پژوهش حاضر مراحل کلی ۱. شناسایی واژگان و مفاهیم مرتبط با مسئله پژوهش؛ ۲. جمع‌آوری آیات مبتنی بر واحد تحلیل واژگانی و معنایی؛ ۳. غرباگری اولیه و انتخاب آیات مرتبط؛ ۴. تحلیل و کدگذاری آیات در چهارچوب مسئله پژوهش؛ ۵. طبقه‌بندی و استخراج مضامین (مؤلفه‌ها)؛ ۶. استخراج مقوله‌های کلی (ابعاد تاب‌آوری خانواده)؛ ۷. سنجش روایی محتوایی مؤلفه‌ها؛ ۸. بررسی روابط بین مؤلفه‌ها و طراحی مدل قرآنی تاب‌آوری خانواده را طی نموده است.

یافته‌های پژوهش

از منظر پژوهش حاضر و رویکردهای روان‌شناسی معاصر، مواجهه سازگارانۀ خانواده با چالش‌های درونی و بیرونی خود، حاکی از برخورداری خانواده از تاب‌آوری است. بر همین اساس و به‌منظور دستیابی به مؤلفه‌های تاب‌آوری خانواده، آیاتی که (با یکی از دلالت‌های سه‌گانه) مشتمل بر گونه‌های مواجهه سازگارانۀ اعضای خانواده با رویدادهای منفی و چالش‌های آن است، انتخاب گردید. این هدف مبتنی بر آنچه گذشت با دو رویکرد خوانش واژگانی و خوانش معنایی آیات قرآن محقق شد. جدول (۱) مجموعه واژگان مرتبط با اهداف پژوهش را گزارش نموده است.

جدول ۱: واژگان مرتبط با پژوهش (واحد تحلیلی واژگانی)

واژه‌های مرتبط با خانواده‌های قرآنی	حضرت محمد و همسرانش، امیرالمؤمنین و حضرت زهرا، آدم و حوا، آسیه و فرعون، ابراهیم و همسرانش، اسماعیل، ایوب و همسرش، برادران مراجعه‌کننده به حضرت داوود و سلیمان، زکریا و همسرش، زلیخا و عزیز مصر، شعیب و دخترانش، لقمان و پسرش، لوط و همسر و دخترانش، مریم و مادر و فرزندش عیسی، موسی مادرش و خواهرش، نوح و همسر و پسرش، هابیل و قابیل، هارون، یحیی، یعقوب و همسر و پسرانش، یوسف، ابی‌لهب و همسرش.
	ابو، اخو (اخ و اخت)، امم، انث، اهل، بعل، بنو (ابن)، ذر (ذریه)، زوج، غلام، مرء (امراه)، ولد.
واژه‌های مرتبط با ساختار اعضای خانواده	اجر، اکراه (کراه)، ایلاء، باس، بلو، جنب، حجب، حزن، حصن، خسر، خوف، خون، رمی، رمی، رود، زنی، زیغ، سوء، شحج، شقیق، شرر، صوب (مصیبه)، ضرر، ضلل، ضیق، طلق، ظنن، ظهار (ظهار)، عدل، عدو، عرض، عسر، عصی، غلظ، فتن، فحش، کبد، کدح، کذب، مکر، نشز، نشوز، نقص، هزء.
واژه‌های مرتبط با چالش‌های مستقیم و غیرمستقیم در روابط اعضای خانواده	ثبت، جزع، حلم، رجو، سکن، صبر، صدر، صبر، طمن، عجل، عزم، غضب، غفر، فزع، قوم، کظم، وقی، صفح، عفو، عوذ، عون، وکل، لین، غوث

بر اساس آنچه از گزارش واژه‌ها و مفاهیم مرتبط با مسئله پژوهش در سه حوزه خانواده، چالش و تاب‌آوری گذشت، و با مرور اجمالی آیات و اعمال غرباگری اولیه، تعداد ۶۲۳ آیه با لحاظ حذف موارد مشترک و تکراری در سه دسته مذکور از واژه‌ها و مفاهیم، انتخاب شد. پس از تحلیل اولیه آیات منتخب (واحد تحلیل واژگانی) و ایجاد ذهنیت درباره مؤلفه‌های تاب‌آوری خانواده، خوانش آیات قرآن

کریم به‌صورت معنایی و مفهومی صورت پذیرفت. در این مرحله آیاتی که به‌نحوی از نظر معنا و مفهوم با فضای تاب‌آوری در چالش‌های خانواده مرتبط بود (واحد تحلیل معنایی) شناسایی و در مرحله بعد با توجه به مسئله پژوهش، غرباگری اولیه شد. خوانش قرآن کریم در این تعداد ۱۵۶ آیه مرتبط را گزارش نمود؛ بنابراین مجموعه آیات مورد تحلیل به ۷۷۹ افزایش پیدا کرد.

پس از کدگذاری تمام آیات منتخب، تعداد ۳۸۵ کد اولیه استنباط و ثبت گردید. یکپارچه‌سازی کدهای استنباطی از آیات با ملاک برخورداری از مضمون واحد، محور تلاش در مرحله دوم قرار گرفت. نتیجه تحلیل، طبقه‌بندی و بررسی کدهای استنباطی در این مرحله، تعداد ۳۷ مضمون مشترک را به دنبال داشت. طبقه‌بندی و یکپارچه‌سازی مضامین ثانویه تا مرحله‌ای ادامه یافت که در نهایت تمامی مضامین و خرده‌مؤلفه‌ها در ۵ بُعد (مقوله) «منابع مذهبی»، «نظام باورها»، «نظام رفتارها»، «نظام هیجانات» و «صلاحیت‌های شخصیتی»، (شکل ۲) طبقه‌بندی گردید. این ۵ مقوله ساختار اصلی مدل تاب‌آوری خانواده از منظر قرآن کریم را شکل دادند.

شکل و جدول (۲) ساختار مقولات و مؤلفه‌های تاب‌آوری خانواده در ۵ بُعد و ۳۷ مؤلفه را نشان می‌دهد.

شکل ۲: مقولات پنج‌گانه تاب‌آوری خانواده

جدول ۲: ابعاد پنج‌گانه و مؤلفه‌های تاب‌آوری خانواده از منظر قرآن کریم

مؤلفه‌ها	بعد	مؤلفه‌ها	بعد
واسپاری امور به خدا استعانت‌جویی از خدا خویشین‌داری (تقوآمداری) استغفار الهی اطاعت‌پذیری (همسران و ولدین) استقامت‌ورزی شکرگزاری مهرورزی خیرخواهی حمایتگری مواجههٔ منطقی با چالش در روابط همسران بخشایشگری پایبندی به رعایت حقوق متقابل اصلاح و تقویت مهارت‌های ارتباطی	نظام رفتارها (کش‌ها - مهارت)	ایمان‌گرایی معنویت‌گرایی باورهای بنیادین باورهای توحیدی باورهای انسان‌شناختی باورهای هستی‌شناختی معنایابی در سختی‌ها باور به تفاوت در استعداد و ظرفیت انسان‌ها چشم‌انداز مثبت به آینده (امیدواری) فلسفهٔ ازدواج و خانواده عاقبت‌اندیشی	نظام باورها نظام هیجانات
مسئولیت‌پذیری کنترل بدینی تواضع (فروتنی) کنترل حسادت کنترل بخل‌ورزی انعطاف‌پذیری ثبات طمأنینه	صلاحیت‌های شخصیتی	مدیریت محبت مدیریت غم و اندوه مدیریت خشم مدیریت ترس مدیریت نفرت مدیریت شادی مدیریت یأس و ناامیدی	نظام هیجانات

در پژوهش حاضر از منظر پیمایش نظر کارشناسان، اعتبارسنجی یافته‌های پژوهش با دو معیار «شاخص روایی محتوایی»^۱ (CVI) و «نسبت روایی محتوایی»^۲ (CVR) صورت پذیرفت. مجموعه کارشناسانی که از دانش قرآنی و روان‌شناسی برخوردار هستند به‌عنوان جامعهٔ آماری در نظر گرفته شد. از این میان تعداد ۱۰ کارشناسان با درجهٔ علمی دکتری و کارشناسی ارشد به‌عنوان نمونهٔ آماری به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. همان‌طور که در جدول (۳) مندرج است، تمامی مؤلفه‌ها حد

1. Content Validity Index
2. Content Validity Ratio

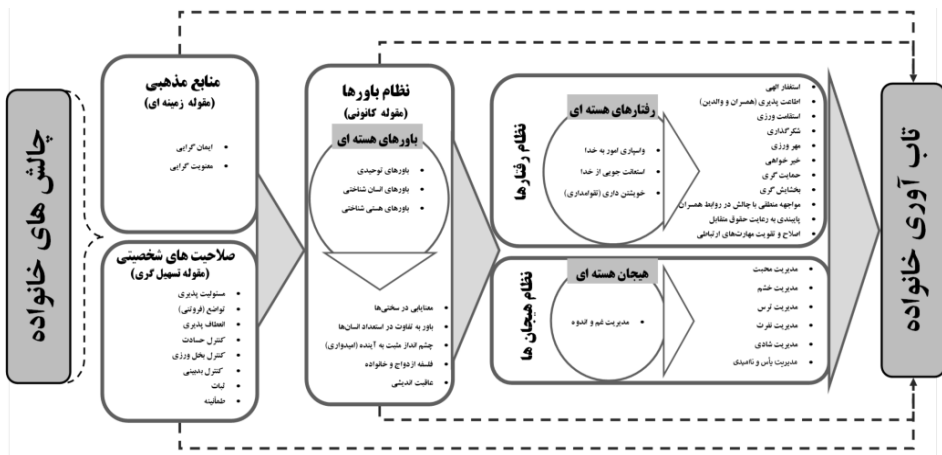
نصاب لازم را در دو شاخص (CVI) و (CVR) کسب نموده‌اند. شاخص (CVI) که حاکی از میزان ارتباط مؤلفه‌ها با مستندات قرآنی در چهارچوب مسئله پژوهش است در دامنه‌ای بین ۰/۸ تا ۱ قرار گرفته است. همچنین از منظر سنجش (CVR) نیز به‌جز مورد استغفار الهی که در مرز پذیرش است، بقیه موارد از حد نصاب لازم ($X \geq 0.62$) برخوردار می‌باشد.

جدول ۳: سنجش روایی محتوایی مؤلفه‌های تاب‌آوری خانواده از منظر قرآن کریم

CVI	CVR		
0/9	1	ایمان‌گرایی	نقشه کلی
0/9	1	معنویت‌گرایی	
1	1	باورهای بنیادین (باورهای توحیدی)	فصل باورها
0/8	0/8	باورهای بنیادین (باورهای انسان‌شناختی)	
0/8	0/8	باورهای بنیادین (باورهای هستی‌شناختی)	
0/8	1	معنایابی در سختی‌ها	
0/8	0/8	باور به تفاوت در استعداد و ظرفیت انسان‌ها	
0/9	0/8	چشم‌انداز مثبت به آینده (امیدواری)	
0/8	0/8	فلسفه ازدواج و خانواده	
0/8	0.6	عاقبت‌اندیشی	
1	1	واسپاری امور به خدا	فصل رفتارها (کنش‌ها - مهارت)
1	1	استعانت‌جویی از خدا	
0/8	0/6	استغفار الهی	
0/9	1	اطاعت‌پذیری (همسران و ولدین)	
1	0/8	استقامت‌ورزی	
0/9	0/8	شکرگزاری	
0/9	1	خویش‌داری (تقوآمداری)	
0/8	0/8	مهر	
0/9	1	خیرخواهی	
0/8	1	حمایت‌گری	

CVI	CVR		
0/9	1	مواجهه منطقی با چالش در روابط همسران	
1	1	بخشایشگری	
1	1	پایبندی به رعایت حقوق متقابل	
1	1	اصلاح و تقویت مهارت های ارتباطی	
0/8	0/8	مدیریت محبت	فصل مربوط به
0/8	0/8	مدیریت غم و اندوه	
0/9	۱	مدیریت نفرت	
0/8	0/8	مدیریت شادی	
0/8	۱	مدیریت ترس	
0/9	1	مدیریت خشم	
0/9	0/8	مدیریت یاس و ناامیدی	
0/9	1	مسئولیت پذیری	صلاحیت های شخصیتی
1	1	کنترل پدبینی	
1	1	تواضع (فروتنی)	
1	1	کنترل حسادت	
۱	۱	انعطاف پذیری	
1	1	کنترل بخل ورزی	
0/8	0/8	ثبات	
۱	0/9	طمأنینه	

بررسی روابط مؤلفه های تاب آوری خانواده با هدف طراحی مدل ادامه پیدا کرد و در نهایت مدل تاب آوری خانواده مبتنی بر آنچه گذشت طراحی گردید. شکل (۳) مدل تاب آوری خانواده را نشان می دهد. در این مدل تلاش شده است نقش چالش در فعال سازی فرایند شکل گیری تاب آوری خانواده نیز نشان داده شود. همان گونه که گذشت مدل قرآنی تاب آوری خانواده در واقع مدلی برای عبور اعضای خانواده از چالش های (درونی و بیرونی) خانواده از منظر قرآن کریم است. تبیین مدل مذکور و وجوه امتیاز آن بر مدل های موجود در بخش نتیجه گیری صورت گرفته است.

شکل ۳: مدل قرآن‌بنیان تاب‌آوری خانواده

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج تحلیل آیات منتخب با دو راهبرد تحلیل واژگانی و تحلیل معنایی در شناسایی مؤلفه‌های تاب‌آوری ناظر به چالش‌های خانواده، ۳۷ مؤلفه تاب‌آوری خانواده را در ۵ بُعد «منابع مذهبی»، «نظام باورها»، «نظام رفتارها»، «نظام هیجان‌ها» و «صلاحيات‌های شخصیتی» از منظر قرآن کریم نشان داد.

بررسی تطبیقی مدل قرآن‌بنیان تاب‌آوری خانواده نشان می‌دهد، مدل مذکور از وجوه برتری روشنی بر سایر مدل‌های موجود برخوردار است. ابتدای مدل قرآنی تاب‌آوری خانواده بر آموزه‌های وحیانی قرآن کریم از جمله وجوه امتیاز این مدل بر سایر مدل‌ها به‌جز مدل تاب‌آوری خانواده چمنی (۱۳۹۸) است. جامعیت در ابعاد مؤلفه‌های قرآن‌بنیان تاب‌آوری خانواده ویژگی دومی است که می‌تواند برتری مدل قرآن بر سایر مدل‌ها را نشان دهد. هرچند مدل والش (۲۰۱۶)، زارعان و همکاران (۱۳۹۸)، شفیع‌آبادی و همکاران (۱۳۹۹) و کریمی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۶) تلاش نموده است ابعاد گسترده‌ای از تاب‌آوری خانواده را هم در سطح مقولات و هم در سطح مؤلفه‌ها نشان دهد، اما مقایسه تطبیقی مدل قرآنی با مدل مذکور حاکی از توجه مدل قرآنی به ابعاد گسترده از سایر مدل‌هاست. پرداختن به سطوح مختلف و مؤلفه‌های متنوعی؛ از جمله «ابعاد گسترده باورهای بنیادین»، «تفاوت انسان‌ها در ظرفیت و استعداد»، «فلسفه ازدواج و خانواده»؛ در نظام باورها «واسپاری امور به خدا»، «استعانت‌جویی از خداوند»، «استغفار الهی»، «مواجهه منطقی با چالش در روابط همسران»؛ در نظام رفتارها «مدیریت هیجان‌های «نفرت»، «نامیدی»، «محبت»؛ در نظام هیجان‌ها و ویژگی شخصیتی «مسئولیت‌پذیری»، «انعطاف‌پذیری»، «کنترل حسادت»؛ در بُعد صلاحیت شخصیتی، حاکی از امتیاز و برتری مدل قرآن از این منظر دارد. در

میان مدل‌های موجود مدل والش (۲۰۱۶)، زارعان و همکاران (۱۳۹۸) و شفیع‌آبادی و همکاران (۱۳۹۹) به‌طور خاص به نظام باورها به‌عنوان یکی از ابعاد تاب‌آوری خانواده پرداخته‌اند. در این مدل‌ها به‌جز مدل والش جایگاه نظام باورها در سطح سایر ابعاد قرار گرفته و نقش متمایز آن در تاب‌آوری خانواده روشن نگردیده است، اما در مدل قرآنی و مدل والش نظام باورها قلب و روح تاب‌آوری خانواده است، لکن تفاوت اساسی نظام باورهای قرآنی با نظام باورهای والش وجه امتیاز مدل موجود بر مدل والش است. باورهای بنیادین در نظام باورهای مدل قرآنی ریشه در مبانی خداشناختی، انسان‌شناختی و هستی‌شناختی قرآنی دارد، لکن در مدل والش جایگاهی برای باورهای بنیادین متصل به وحی دیده نشده است. از این منظر با توجه به اهمیت نظام باورها در ایجاد و تقویت تاب‌آوری خانواده و اتصال مدل قرآنی به مبانی وحیانی و آموزه‌های قرآنی، جایگاه برتر مدل قرآنی روشن و مبرهن می‌گردد. به اعتقاد بسیاری از پژوهشگران، فرهنگ غربی، اثر مستقیمی بر نظریه‌ها و مکاتب روان‌شناسی داشته و این مسئله باعث شده است که در جوامع و فرهنگ‌های مختلف، روزبه‌روز از اهمیت روان‌شناسی معاصر کاسته شود. در حال حاضر «روان‌شناسی فرهنگ‌محور» به‌عنوان یک رویکرد جدید، جهت‌گیری تازه‌ای را در حوزه روان‌شناسی به بار آورده است، «پل پدرسون»^۱ معتقد است تفاوت‌های بین فرهنگی ضرورت عرضه رویکرد فرهنگ‌محور در زمینه روان‌شناسی را نشان می‌دهد و لازم است در زمینه موضوعات مختلف روان‌شناسی مثل شخصیت، رشد، خانواده، اختلالات و بیماری‌های روانی و سنجش آنها نظریه‌های فرهنگ‌محور و متناسب با شرایط فرهنگی جوامع تدارک دیده شود؛ از این‌رو فرهنگ اسلامی نیز اقتضا می‌کند متناسب با شرایط و الزامات آن، مدل‌های همسو با فرهنگ اسلامی عرضه گردد. مدل‌های موجود در روان‌شناسی معاصر جدای از اثرپذیری از مبانی غیراسلامی به شدت هماهنگ با فرهنگ غربی بوده و نمی‌تواند در فرهنگ اسلامی پاسخ‌گوی نیاز مسلمانان قرار گیرد. مدل قرآنی تاب‌آوری خانواده با توجه به ابتدای آن بر قرآن کریم، وجه برتری روشنی در کاربست در جوامع اسلامی دارد. هرچند مدل‌های ایرانی در پژوهش‌های پیشین تا حدودی نزدیک به فرهنگ اسلامی است، لکن بنای آن مدل‌ها، استخراج مؤلفه‌ها از تجربه زیسته خانواده‌های ایرانی بوده است؛ درحالی‌که مدل قرآنی مستقیماً بر مبنای آموزه‌های وحیانی بنا نهاده شده است. در این میان مدل قرآنی تاب‌آوری خانواده چمنی (۱۳۹۸) نیز از این وجه امتیاز برخوردار است. این مدل تابع الگوی پنج‌مؤلفه‌ای «خودآگاهی»، «ایمان»، «تقوا»، «صبر» و «امید» از منظر آموزه‌های قرآنی است. مقایسه اجمالی دو مدل قرآنی به روشنی حکایت از جامعیت و توجه به گستره مؤلفه‌های تاب‌آوری خانواده دارد.

با این وجود علی‌رغم برخی شباهت‌ها در مدل‌های موجود و مدل قرآنی، برخورداری از تبیین فرایند شکل‌گیری تاب‌آوری، متناظر با چالش‌های خانواده (درونی - بیرونی) وجه امتیاز ویژه مدل تاب‌آوری خانواده در پژوهش حاضر است. در این مدل رابطه فرایندی بین مؤلفه‌ها و نقش مستقیم و غیرمستقیم آن به روشنی تبیین شده است. بررسی رابطه بین مؤلفه‌ها حاکی از ارائه مدلی فرایندی از نقطه فعال‌سازی تا تحقق تاب‌آوری خانواده است. به نظر می‌رسد این ویژگی وجه برتری ممتاز مدل قرآنی پژوهش حاضر بر تمامی مدل‌های موجود در پیشینه پژوهش‌های تاب‌آوری خانواده است.

در پژوهش حاضر «منابع مذهبی» به‌عنوان یکی از مقولات پنج‌گانه ساختار تاب‌آوری خانواده، نقش مهمی در ایجاد و تقویت تاب‌آوری اعضای خانواده در مواجهه با چالش‌ها دارد. مراد از منابع مذهبی در ساختار تاب‌آوری خانواده برخورداری اعضای خانواده از سرمایه «ایمان و معنویت» است. از نظر قرآن کریم یگانه راه آرامش روان، یاد خداوند و ارتباط ناگسستنی با اوست.^۱ در همین راستا خداوند در قرآن کریم از نقش مستقیم ایمان در مواجهه با سختی‌ها سخن می‌گوید و می‌فرماید: «هیچ مصیبتی جز به فرمان خدا نرسد، و هرکس به خدا ایمان بیاورد، خدا قلبش را [به حقایق] راهنمایی می‌کند، و خدا به همه چیز داناست».^۲ علامه طباطبایی ذیل آیه ۵ سورة مبارکه زممل^۳ بر این نکته تأکید می‌کند که خطاب «یا ایها المزمّل» اشاره به ضرورت کسب «معنویت» برای رویارویی پیامبر گرامی اسلام ﷺ با سختی‌ها و چالش‌های رسالت او دارد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۹۴). نظام باورها دربردارنده نگاهی است که اعضای خانواده به مشکلات و توانمندی‌های خود در مواجهه با این مشکلات دارند. نظام باورها در پژوهش‌های تاب‌آوری خانواده جایگاه بالایی داشته و به‌عنوان عوامل زمینه‌ساز و تقویت‌کننده سایر مقوله‌های ساختار تاب‌آوری خانواده تلقی می‌شود (والش، ۲۰۱۶). بررسی آیات منتخب نشان داد نظام باورها در مدل تاب‌آوری قرآن‌بنیان شامل ۶ مؤلفه «باورهای بنیادین»^۴، «معنایابی در سختی‌ها»^۵، «باور به تفاوت در استعداد و ظرفیت انسان‌ها»^۶ (تفاوت‌های فردی)، «چشم‌انداز مثبت به آینده»^۷

۱. «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد: ۲۸)؛ «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيْمَانِهِمْ وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا» (فتح: ۴)

۲. «مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (تغابن: ۱۱)

۳. «يَا أَيُّهَا الْمَرْمَلُ، قُمْ أَلَيْلَ إِلَّا قَلِيلًا، نَصْفُهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا، أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا، إِنَّا سَلَقْنَا عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا» (زممل: ۵-۱)

۴. «رَبَّنَا أَنْتَ تَعْلَمُ مَا نَخْفَى وَمَا نَعْلُنْ وَمَا يَخْفَى عَلَى اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ» (ابراهيم: ۳۸)؛ «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمْ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ» (فاطر: ۱۵)؛ «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ، وَيَبْقَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» (الرحمن: ۲۶-۲۷)

۵. «الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ، أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ» (بقره: ۱۵۶-۱۵۷)

۶. «فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَئِنْ الْذَكَرُ كَانَتْ» (آل عمران: ۳۶)

۷. «يَا بَنِي آدَمُ أَهْبُوا فَتَحْسَبُوا مِنْ يُونُسَ وَآخِيهِ وَلَا تَيَاسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَيَّاسُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ» (يوسف: ۸۷)

«عاقبت‌اندیشی»^۱ و «فلسفه ازدواج و خانواده»^۲ می‌باشد. نظام باورها قلب و روح تاب‌آوری خانواده است و می‌تواند به‌عنوان مهم‌ترین مؤلفه تاب‌آوری نقش اساسی در ایجاد و تقویت تاب‌آوری اعضای خانواده داشته باشد. همچنین تحلیل آیات قرآن کریم همسو با مسئله پژوهشی نشان داد که قرآن کریم نیز به‌منظور رفع چالش‌های خانواده، بر اصلاح نظام رفتاری اعضا تأکید دارد. قرآن کریم مجموعه قابل‌توجهی از راهبردها و راهکارهایی را در اختیار اعضای خانواده می‌گذارد که یادگیری و رعایت آن، در ایجاد و تقویت تاب‌آوری اعضای خانواده در مواجهه با چالش‌ها و سختی‌ها، نقش مؤثری دارد. نظام رفتارها در مدل تاب‌آوری خانواده قرآن‌بنیان شامل ۱۵ مؤلفه اصلی «واسپاری امور به خداوند»^۳ «استعانت‌جویی از خدا»^۴، «خویش‌داری»^۵ (تقوآمداری)، «استغفار الهی»^۶، «اطاعت‌پذیری»^۷، «شکرگزاری»^۸، «مهرورزی»^۹، «خیرخواهی»^{۱۰}، «حمایت‌گری»^{۱۱}، «بخشایش‌گری»^{۱۲}، «مواجهه منطقی با چالش‌های روابط همسران»^{۱۳} (برخورد پلکانی)، «استقامت‌ورزی»^{۱۴}، «پابندی به حقوق متقابل»^{۱۵}، «اصلاح و تقویت مهارت‌های ارتباط کلامی»^{۱۶} می‌شود.

به هنگام رویارویی با مشکلات و چالش‌های زندگی، هیجانات به‌صورت یک‌سری واکنش‌های اجتناب‌ناپذیر و ضروری در هر فردی بروز و ظهور پیدا می‌کند. مدیریت و کنترل صحیح آن توسط

۱. «قَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَقْصُصْ رُءُيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِينٌ» (یوسف: ۵)
۲. «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» (روم: ۲۱)
۳. «وَ جَاءَ عَلَىٰ قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَىٰ مَا تَصِفُونَ» (یوسف: ۱۸)
۴. «رَبِّ نَجِّنِي وَ أَهْلِي مِمَّا يَعْمَلُونَ» (شعراء: ۱۶۹)
۵. «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ بَغَضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَ لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ بَغْضُضٌ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا...» (نور: ۳۰-۳۱)
۶. «قَالُوا يَا أَبَانَا اسْتَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا إِنَّا كُنَّا خَاطِئِينَ» (یوسف: ۹۷)
۷. «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفٍ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا» (اسراء: ۲۳)
۸. «... لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَا زِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ» (ابراهيم: ۷)
۹. «يَا بَنِيَّ ارْكَبْ مَعَنَا وَلَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ» (هود: ۴۲)
۱۰. «قَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَقْصُصْ رُءُيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا» (یوسف: ۵)
۱۱. «وَحَذِّ يَدَكَ صَغْنًا فَاصْرِبْ بِهِ وَلَا تَحْنُتْ» (ص: ۴۴)
۱۲. «وَلْيَعْلَمُوا وَلِيَصْفَحُوا أَلَّا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ...» (نور: ۲۲)
۱۳. «لَا تَأْتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاصْرُبُوهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا» (نساء: ۳۴)
۱۴. «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَفْهَمُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ» (فصلت: ۳۰)
۱۵. «وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (بقره: ۲۳۳)؛ «لِلَّذِينَ يُؤْتُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ نَبْصًا لِلرَّبِّعَةِ أَشْهَرُ فَإِنْ فَؤُ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (بقره: ۲۲۶)
۱۶. «قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَدَىٰ وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ» (بقره: ۲۶۳)

اعضای خانواده نقش مهمی در مواجهه سازگاران با چالش‌های خانواده دارد. قرآن کریم نیز در بسیاری از آیات نورانی خود، برای درمان بیماری‌های اخلاقی و رفتاری انسان و تعدیل آنها به کنترل انواع هیجانات از قبیل چگونگی مدیریت «خشم»^۱، «غم و اندوه»^۲، «شادی»^۳، «ترس»^۴، «محبت»^۵، «نفرت»^۶ و «ناامیدی»^۷ و... که در انسان وجود دارد، اشاره دارد. نظام هیجانات در مدل تاب‌آوری خانواده بر مدیریت هیجانات خانواده در مواجهه به چالش‌ها به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های تاب‌آوری خانواده تأکید دارد.

«صلاحیت‌های شخصیتی» نیز به‌عنوان یکی دیگر از مقوله‌های پنج‌گانه ساختار تاب‌آوری خانواده، زمینه‌سازی مهم در شکل‌گیری تاب‌آوری خانواده است. به بیانی دیگر، به نظر می‌رسد با توجه به جایگاه مهم ویژگی‌های شخصیتی در ایجاد تعادل، نقش مهمی در رویارویی با چالش‌ها و ناملایمات زندگی خانوادگی دارد. قرآن کریم درباره لزوم صلاحیت‌های شخصیتی، شایستگی‌ها و اوصاف همسران در خانواده تأکید کرده و در برخی موارد هشدارهایی نیز داده است؛^۸ از این‌رو بررسی آیات منتخب در پژوهش حاضر نشان داد ویژگی‌های «مسئولیت‌پذیری»^۹، «تواضع»^{۱۰}، «کنترل بدینی»^{۱۱}، «کنترل بخل‌ورزی»^{۱۲} و «کنترل حسادت»^{۱۳}، «انطاف‌پذیری»^{۱۴}، «طمأنیه»^{۱۵}، «ثبات»^{۱۶} از اهمیت بیشتری در رابطه با چالش‌های زندگی از منظر قرآن کریم در حوزه خانواده برخوردار است.

۱. «وَلَمَّا رَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِنْ بَعْدِي أَعَجَلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ وَأَلْقَى الْأَلْوَحَ وَآخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ» (اعراف: ۱۵۰)
۲. «فَرَدَدْنَاهُ إِلَىٰ أُمِّهِ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَلَنَعْلَمَ أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفُّ اللَّهُ الْمُكْفِرِينَ» (قصص: ۱۳)
۳. «قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ» (يونس: ۵۸)؛ «وَيَقْلِبْ إِلَىٰ أَهْلِهِ مُسْرُورًا» (انشقاق: ۹)
۴. «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةً إِمَّا يَنْزَغُفَهُمْ وَإِيَّاكُمْ إِنْ قَتَلْتُمْ كَانِ خَطَا كَبِيرًا» (اسراء: ۳۱)
۵. «إِذْ قَالُوا لِيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَيْنَا مِمَّا نَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (يوسف: ۸)
۶. «إِنَّمَا يَرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ» (مائده: ۹۱)
۷. «وَلَا تَيَاسُوا مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِنَّهُ لَا يَبَاسُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمَ الْكَافِرُونَ» (يوسف: ۸۷)
۸. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ مِنْ أَرْوَاحِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوٌّ لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ...» (نعاين: ۱۴)
۹. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ» (تحریم: ۶)
۱۰. «يَا بَنِيَّ... وَلَا تَصْعَدْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ» (لقمان: ۱۸)
۱۱. «إِذْ قَالُوا لِيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَيْنَا مِمَّا نَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (يوسف: ۸)
۱۲. «وَمَنْ يُوَقِّ شَحْنُ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (حشر: ۹)
۱۳. «قَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا...» (يوسف: ۵)
۱۴. «وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا» (فرقان: ۷۲)
۱۵. «وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا» (فرقان: ۶۳)
۱۶. «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ» (توبه: ۱۱۴)؛ «فَبَشِّرْهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ» (صافات: ۱۰۱)

همچنین بررسی روابط بین مؤلفه‌ها و «مدل قرآن‌بنیان تاب‌آوری خانواده» (مطابق شکل شماره ۳) در پژوهش حاضر نشان می‌دهد، می‌توان بر اساس نقش و کارکرد مؤلفه‌ها از یک‌سو و مبتنی بر پیشینه و تبیینی که قرآن کریم از آن دارد از سوی دیگر، فرایند شکل‌گیری و تقویت تاب‌آوری خانواده را طراحی نمود. همان‌گونه که گذشت، تاب‌آوری خانواده آن‌گاه قابل تصور است که خانواده تجربه چالش را می‌گذراند. چالش‌های درونی و بیرونی خانواده سیستم شکل‌گیری و تقویت تاب‌آوری خانواده را فعال می‌سازد. بنابراین چالش‌های خانواده نقش فعال‌سازی برای میکانیسم تاب‌آوری در خانواده را دارد. پس از فعال شدن خانواده به‌عنوان یک سیستم، اعضای خانواده در تبادل و ارتباط با هم، شرایط را برای شکل‌گیری نوع مواجهه تاب‌آورانه با چالش را فراهم می‌سازند. نظریه‌های تاب‌آوری خانواده بر این باورند که خانواده نقش محافظتی برای مواجهه سازگارانه با چالش را دارد (والش، ۲۰۱۶). شکل (۴) مدل تاب‌آوری خانواده را پس از بررسی روابط مؤلفه‌های مذکور نشان می‌دهد.

مدل قرآن‌بنیان تاب‌آوری خانواده نشان می‌دهد که در بین ابعاد مدل، دو بُعد منابع مذهبی و صلاحیت‌های شخصیتی، بسترساز شکل‌گیری و کنش‌گری نظام باورهاست. به‌عبارت‌دیگر، نظام باورها برای اینکه بتواند به‌درستی نقش کنش‌گری خود را در ایجاد و تقویت تاب‌آوری ایفا کند، نیازمند تحقق منابع مذهبی و وجود صلاحیت‌های شخصیتی است. در این مدل منابع مذهبی به‌عنوان مقوله زمینه‌ای و صلاحیت‌های شخصیتی به‌عنوان مقوله تسهیل‌گری عمل می‌کند. خانواده با برخورداری از ایمان و معنویت زمینه شکل‌گیری و کنش‌گیری نظام باورها را فراهم می‌سازد. به‌عبارتی‌دیگر، برای اینکه ایمان و معنویت بتواند اثر بگذارد و نظام باورها نیز کنش‌گری لازم را داشته باشد، لازمه‌اش برخورداری فرد از صلاحیت‌های شخصیتی است. صلاحیت‌های شخصیتی به‌عنوان بافت و زمینه اثرگذاری منابع مذهبی و کنش‌گری نظام باورها، نقش تسهیل‌کننده را دارد؛ ازاین‌رو چنانچه اعضای خانواده از منظر ویژگی‌های شخصیتی دچار نقص، مانع یا آسیب باشد، منابع مذهبی و نظام باورها نمی‌توانند به‌درستی نقش ایفا کنند.

نظام باورها به‌عنوان قلب تاب‌آوری بیشترین نقش را در شکل‌گیری و تقویت تاب‌آوری خانواده ایفا می‌کند. این نقش در سایر مدل‌های تاب‌آوری خانواده نیز پذیرفته شده است (والش، ۲۰۱۶؛ شفیع‌آبادی و همکاران، ۱۳۹۹). از منظر قرآن کریم نیز نظام باورهای برخاسته از اندیشه قرآنی به‌عنوان مهم‌ترین رکن تاب‌آوری در عبور خانواده از چالش‌ها اثر می‌گذارد. برخورداری اعضای خانواده از مؤلفه‌های نظام باورها، موجب می‌شود در مقابل چالش‌ها به‌نحوی سازگارانه از آن عبور کند. در تفکر قرآنی این نظام باورهاست که مدیریت رفتارها و هیجان‌ها را نیز بر عهده دارد. نوع باور انسان است که به رویدادهای منفی معنا می‌دهند و سبک مواجهه را سامان می‌بخشد. بنابراین نظام باورها از طریق مدیریت مجموعه رفتارها و هیجانات اعضای خانواده موجب شکل‌گیری و تقویت تاب‌آوری در خانواده می‌گردد. نظام

رفتارها و هیجانات اعضای خانواده در مدل مذکور، ضمن اینکه متأثر از سایر ابعاد مدل می‌باشد، اما مدیریت و اصلاح آن، نقش مستقیمی در تاب‌آوری خانواده دارد. مجموعه رفتارهای سازنده در نظام رفتارهای تاب‌آوری خانواده می‌تواند در مواجهه با چالش‌ها و نامالایمات زندگی به‌طور مستقیم در شکل‌گیری و تقویت تاب‌آوری مؤثر باشد. از سویی دیگر، هنگامه بروز چالش‌ها و نامالایمات یکی از ابعاد وجودی انسان که در اولین لحظات درگیر می‌شود، هیجانات منفی است. از منظر قرآن کریم مدیریت هیجانات منفی می‌تواند، اعضای خانواده را در نوع مواجهه با چالش توانمند سازد. بنابراین نظام رفتارها و نظام هیجانات هم مستقیم و هم غیرمستقیم و متأثر از ابعاد سه‌گانه دیگر با محوریت نظام باورها در فرایند تاب‌آوری خانواده نقش‌آفرینی می‌کند.

بر اساس تفسیر و تبیین مؤلفه‌ها در هر بعد از ابعاد تاب‌آوری خانواده، می‌توان اهمیت و نقش برخی از مؤلفه‌ها را برجسته‌تر در نظر گرفت. در این پژوهش، مؤلفه‌های مذکور در هر بعد مؤلفه‌های هسته‌ای نام‌گذاری شده‌اند. مؤلفه هسته‌ای، مؤلفه‌ای است که در میان سایر مؤلفه‌ها در شکل‌گیری و تقویت تاب‌آوری نقش بیشتری ایفا می‌کند. مؤلفه مسئولیت‌پذیری در صلاحیت‌های شخصیتی، مؤلفه‌های سه‌گانه باورهای بنیادین در نظام باورها، مؤلفه‌های واسپاری به خدا، استعانت‌جویی از خدا و خویشنداری در نظام رفتارها، و مؤلفه مدیریت غم و اندوه در نظام هیجانات از جمله مؤلفه‌هایی هستند که نقش بیشتری در فرایند ایجاد و تقویت تاب‌آوری خانواده ایفا می‌کنند.

از منظر قرآن، نهاد خانواده دارای ساختاری به‌هم‌پیوسته است که اعضای آن تأثیر و تأثر متقابل داشته و نسبت به هم نقشی محافظتی و ترمیمی دارند (صفورایی پاریزی و سراققی، ۱۳۹۸، ص ۶۷). بر اساس آیه ۶ سوره مبارکه تحریم،^۱ احساس مسئولیت اعضای خانواده نسبت به یکدیگر، یک اصل اساسی و مهم از منظر قرآن کریم است. آیه مذکور انسان را از چهارچوب فردیت خارج نموده، رهایی و رستگاری دیگران را همچون جزئی از مسئولیت او در زندگی به‌شمار می‌آورد.

بنابراین مدل تاب‌آوری خانواده از منظر قرآن کریم، مدلی است که در تعامل مستقیم و غیرمستقیم ابعاد پنج‌گانه «منابع مذهبی»، «نظام باورها»، «نظام رفتارها»، «نظام هیجانات» و «صلاحیت‌های شخصیتی»، در ایجاد و تقویت تاب‌آوری با هدف ایجاد شرایط مناسب برای عبور از چالش‌های خانواده (درونی و بیرونی) صورت می‌پذیرد. در این مدل وجود چالش‌های خانواده، نقش فعال‌سازی ابعاد مذکور را ایفا می‌کند. مؤلفه‌های مذکور نیز در فرایندی تعاملی، مواجهه سازگانه با رویدادهای سخت زندگی (خانواده) را تسهیل می‌سازد.

۱. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْجِبَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَظُ شِدَادٍ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ» (تحریم: ۶)

پژوهش حاضر مانند هر پژوهش دیگری در حوزه علوم انسانی با محدودیت‌هایی روبه‌رو است. بیان محدودیت‌ها و پیشنهادها در هر پژوهش، به محققانی که قصد تحقیق در زمینه‌های مختلف را دارند، کمک می‌کند تا با آگاهی از موانع، کمبودها و دشواری‌ها و محدودیت‌های تحقیق به امر پژوهش در زمینه‌های مشابه بپردازند. محدودیت‌هایی همچون: ۱. فقدان واژه یا مفهومی که در قرآن کریم مستقیماً حاکی از تاب‌آوری خانواده باشد؛ ۲. دشواری عرضه مفاهیم بر ساخته علوم اجتماعی - روان‌شناسی بر منابع اسلامی به‌ویژه قرآن کریم؛ ۳. فقدان روش پژوهش مورد قبول و تفاهیم در مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و علوم انسانی (از جمله روان‌شناسی)؛ از جمله محدودیت‌های پژوهش حاضر است که علی‌رغم وجود راه‌حل‌هایی برای برون‌رفت از آن، پژوهش را دچار دشواری می‌نماید. همچنین پژوهش حاضر به‌منظور بسط یافته‌های خود، به پژوهشگران مطالعات قرآن و روان‌شناسی پیشنهاداتی همچون: ۱. ساخت ابزار سنجش (مقیاس) تاب‌آوری خانواده مبتنی بر الگوی قرآنی؛ ۲. تدوین بسته آموزشی تاب‌آوری خانواده مبتنی بر مدل قرآن‌بینان را ارائه می‌دهد.

منابع

قرآن کریم.

- آینه‌چی، عباس (۱۳۹۷). مدل‌یابی تاب‌آوری خانواده بر اساس عوامل فردی و خانوادگی: نقش تاب‌آوری فردی، دوفصلنامه مطالعات اسلامی زنان و خانواده، ۵، ۷-۳۰.
- چمنی، محبوبه؛ زارع بهرام‌آبادی، مهدی و اصغرنژاد، علی (۱۳۹۸). تدوین و اعتباریابی الگوی تاب‌آوری خانواده مبتنی بر آموزه‌های قرآنی. قرآن و طب، ۴(۵)، ۱۲۴-۱۳۵.
- خانجانی، مهدی (۱۴۰۲). پیش‌بینی تاب‌آوری خانواده بر اساس سبک‌های حل تعارض و ادراک از سلامت خانواده اصلی در زوجین. روان‌شناسی فرهنگی، ۷(۱)، ۲۹۰-۲۸۰.
- داداشی، مهدی؛ کرمی‌نیا، رضا و حاجی آقائزاد، یاسر (۱۴۰۰). بررسی اثربخشی آموزش تاب‌آوری خانواده بر مؤلفه‌های تاب‌آوری خانواده والدین نظامی. مدیریت سرمایه انسانی دفاعی، ۱۱(۲)، ۶۲-۷۴.
- زارعان، قدرت‌اله؛ سلیمی بجستانی، حسین؛ فرحبخش، کیومرث و معتمدی، عبدالله (۱۴۰۰). الگوی تاب‌آوری خانواده مبتنی بر تجربیات زیسته. زنان و خانواده، ۱۵(۵۵)، ۷-۳۰.
- زکی، محمدعلی (۱۳۹۰). بررسی تحقیقات آسیب‌شناسی خانواده در ایران، دهه ۸۰. زنان و خانواده، ۶(۱۸)، ۷۱-۱۰۶.
- سلیمانی، فریده و امانی، احمد (۱۴۰۲). اثربخشی درمان آدلری بر تاب‌آوری خانواده، فشار و اجتناب اجتماعی زنان مطلقه. پژوهش‌های نوین روان‌شناختی، ۱۸(۶۹)، ۱۴۵-۱۵۲.
- شفیع‌آبادی، عبدالله؛ موزیری، عباس؛ اسمعیلی، معصومه و یونسی، جلیل (۱۳۹۹). تدوین مدل تاب‌آوری خانواده ایرانی: یک پژوهش کیفی. دانشگاه علوم پزشکی البرز، ۹(۴)، ۴۱۵-۴۲۴.
- صفورایی پاریزی، محمدمهدی و سradقی، همایون (۱۳۹۸). بازتعریف خانواده بر اساس قرآن و منابع روایی. پژوهش‌های روان‌شناسی، ۱۲(۱)، ۶۷-۹۵.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار الکتب الاسلامیه مؤسسه الاعلمی.
- کریمی‌نژاد، هاجر؛ صادقی، مسعود و غلامرضایی، سیمین (۱۳۹۶). تدوین مدل تاب‌آوری خانواده به‌صورت کیفی بر اساس دیدگاه متخصصان خانواده. پژوهش‌های نوین روان‌شناختی، ۱۲(۴۷)، ۱۵۵-۱۸۰.

- محمدی ری‌شهری، محمد و پسندیده، عباس (۱۳۹۳). تحکیم خانواده. قم: دار الحدیث.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار/الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- ملکی فاراب، ندا و دیگران (۱۳۹۸). تدوین شاخص‌ها و ترسیم الگوی خانواده تراز اسلام از منظر آیات قرآن و روایات. فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، ۱۰(۴۰)، ۷۰-۲۹.
- موزیری، عباس؛ شفیع‌آبادی، عبدالله؛ اسمعیلی، معصومه و یونسی، جلیل (۱۳۹۹). مدل‌یابی عوامل مؤثر بر تاب‌آوری خانواده ایرانی. علوم روان‌شناختی، ۱۹(۹۵)، ۱۴۰۱-۱۴۰۹.
- منصوریان، حسن (۱۳۹۶). تحلیل چالش‌های رفتاری درون خانوادگی از منظر قرآن و روایات (عوامل، پیامدها و راهکارهای پیشگیری یا رفع). پایان‌نامه کارشناسی ارشد قرآن و حدیث. دانشگاه قرآن و حدیث پردیس تهران. قم.
- والش، فروما (۱۳۹۱). تقویت تاب‌آوری خانواده. ترجمه محسن دهقانی، محبوبه خواجه رسولی، سمیه محمدی و مریم عباسی. تهران: دانژه.
- Black, K., & Lobo, M. (2008). A conceptual review of family resilience factors. *Journal of family nursing*, 14(1), 33-55.
- Brajša-Žganec, A., Džida, M., & Kućar, M. (2024). Family Resilience and Children's Subjective Well-Being: A Two-Wave Study. *Children*, 11(4), 442
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Card, N. A., & Barnett, M. A. (2015). Methodological considerations in studying individual and family resilience. *Family Relations*, 64(1), 120-133.
- Choi, EK., & Yoo, Y. (2015). Resilience in families of children with Down syndrome in Korea. *International journal of nursing practice*, 15, 532-541.
- Fountoulakis, K. N., Siamouli, M. Magiria & S. Kaprinis, G. (2008). Late-Life depression, religiosity, cerebral vascular disease. Cognitive impairment and attitudes towards death in the elderly: Interpreting the data. *Medical hypotheses*, 70, 493-496.
- Henry, C. S., Sheffield Morris, A., & Harrist, A. W. (2015). Family resilience: Moving into the third wave. *Family Relations*, 64(1), 22-43.
- Kuang, Y., Wang, M., Yu, N. X., Jia, S., Guan, T., Zhang, X. & Wang, A. (2023). Family resilience of patients requiring longterm care: A metasynthesis of qualitative studies. *Journal of Clinical Nursing*, 32(13-14), 4159-4175.
- SILVA, Í. D. C. P. D., Cunha, K. D. C., Ramos, E. M. L. S., Pontes, F. A. R., & Silva, S. S. D. C. (2020). Family resilience and parenting stress in poor families. *Estudos de Psicologia (Campinas)*, 38, 190-116.
- Sumarsih, G., Freska, W. & Claudia, L. (2024). CORRELATION OF FAMILY SUPPORT AND FAMILY RESILIENCE WITH DHF PREVENTION BEHAVIOR IN OLDER ADULTS. *Periodic Epidemiology Journal/Jurnal Berkala Epidemiologi*, 12, 71-78
- Tetlow, S., Wallace, C., Thomas, M., Filipponi, T., Pontin, D. & Livingstone, A. (2024). A systematic review of the use of the concept family resilience in interventions with families with children and young people. *Public Health Nursing*.
- Walsh, F. (2016). Family resilience: A developmental systems framework. *European journal of developmental psychology*, 13(3), 313-324.
- Wen, Y. & Hanley, J. (2015). Rural to urban migration, family resilience, and policy framework for social support in China. *Asian Social Work and Policy Review*, 9(1), 18-28.
- Yang, M., Hu, H., Cheng, C., Chen, X., Shi, J. & Zhang, H. (2024). The impact of caregiver burden on quality of life in family caregivers of patients with advanced cancer: a moderated mediation analysis of the role of psychological distress and family resilience. *BMC Public Health*, 24(1), 1-13.